

OPPONENSI VÉLEMÉNY NEMES NAGY JÓZSEF “A TÉR A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN” CÍMŰ AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

BARTKE ISTVÁN

Nemes Nagy József – saját megfogalmazását némileg szabadon interpretálva – azt a célt tűzte maga elé, hogy akadémiai doktori munkájában egységes rendszerbe foglalja a társadalmi jelenségek térbeliségével kapcsolatos, azok megismeréséhez több tudományágazat által használt fogalmakat és elemzési eljárásokat. Munkájában elvonatkoztat a társadalmi jelenségek szociológiai, közgazdasági stb. tartalmától, nem vizsgálja a hozzájuk kötődő törvényszerűségeket sem; a témakört érintő átfogó kategóriákra és a vizsgálati eszközrendszerre, főként a matematikai módszerekre koncentrálnak. Bevallott célja az is, hogy érdeklődést keltsen a különböző képzettségű szakemberekben az általuk nem alkalmazott, a magukétól eltérő közelítések iránt.

Kiindulva a területi kutatások sokszínűségéből, a regionalitás iránti társadalmi érdeklődés fokozódásából, ugyanakkor e vizsgálatok túlnyomóan prakticista jellegéből és az elméleti háttér ismert hiányosságai miatt, a vállalkozás tudományos hordereje jelentős, más oldalról viszont figyelembe kell venni a megvalósítás útjában álló el nem hanyagolható buktatókat.

A disszertáció szerkezete jól áttekinthető. A szerző, miután kifejtette nézeteit a regionális tudományról, a teret, mint alapkategóriát teszi beható vizsgálat tárgyává, majd áttekinti a térelemeket és a terek (vertikális, horizontális) felosztását. Ezek után a térelemek rendezettségét leíró fogalmakat (helyzet, távolság és irány, alak, alakzat, dimenzió) elemzi, végül a térbeli folyamatokat, a hozzájuk kapcsolódó fogalmakat (tércapcsolatok, mozgások, térbeli és területi fejlődés) mutatja be.

Az elméleti fejtegetéseket gyakorlati példákkal támasztja alá a disszertáns. Ez a mód ad számára, hogy bemutassa az adott fogalomkörhöz kapcsolódó, gyakorlatban alkalmazott módszer-, illetve modell típusokat. Ezeket néhány saját maga által konstruált modellel is kiegészíti. A munka 162 oldal szövegterjedelmű, sűrűn átszóve ábrákkal, képletekkel, táblázatokkal. A felhasznált irodalom közel 200 tételeből áll.

A dolgozat tudományos értékét a regionális elemzésekben használt fogalmak, módszerek alaptényezőkre való visszavezetése és rendszerezése adja. A disszertáns tudatosítja és általánosítja a térbeli jelenségek, folyamatok tanulmányozását szolgáló eljárások alkalmazási szféráját, elemzi az általuk nyerhető információ típusait. Az alapkategóriák értelmezési tartományának elemzésével, az összetett fogalmak homogén tényezőkre való visszavezetésével, a hozzájuk tartozó megjelenítési módszerek további kombinációs lehetőségeinek körvonalazásával újabb alkalmazási lehetőségekre hívja fel a figyelmet, és ösztönzi a regionális kutatások további tartalmi elemekkel és eljárásokkal való gazdagítását. Nemes Nagy József a társadalmi térrel kapcsolatos elméleti és módszertani ismeretanyagot

sajátos egyéni szemszögből közelíti meg és gyúrja át, gyakran eljut ismert összefüggések lényegéhez, de azokat saját kategóriái alapján újrafogalmazza. Ezzel is gazdagítja a regionális szemléletet és ismereteket, ugyanakkor több alapkérdés kapcsán vitára készítet.

A továbbiakban a disszertáns által megfogalmazott tételek néhány sarokpontját emelem ki, és azokhoz fűzöm megjegyzéseimet.

A disszertáció témaköre szempontjából egyik alapkérdés a "regionális tudomány" (regional science) tartalmának meghatározása. Szakmai körökben ugyanis jelentős értelmezési különbségek tapasztalhatók. A szerző egyértelművé kívánja tenni a helyzetet azzal, hogy a regionális jelzöt a jövőben "*a társadalmi térbeliséget és a területiséget egyaránt vizsgáló... tudományágak megjelölésére*" használjuk (a hangsúly a *társadalmi* van), illetve e javaslattal kölcsönhatásban "*a regionális tudománynak maga a társadalmi tér (elemeivel és viszonylataival)* képezze a tárgyát" (7. o.). Az elgondolásban rejlő probléma kisebbik része az, hogy a "regionális" jelzöt aligha lehet lekötöni erre a célra; azt széleskörűen használják más tudományok is (biológia, természeti földrajz, műszaki tudományok stb.). Nagyobb gondot jelent: kisajátítható-e a tér vizsgálata a társadalomtudományok számára, illetve milyen haszonnal jár, ha ilyen alapon sajátos tudományszférát hozunk létre? Kétségtelen, hogy a definíció szerinti regionális tudomány belső kohéziója nagy, viszonylag könnyű egységesíteni a fogalmakat, a kutatási szféra azonban leszűkül. A következmények mérlegeléséhez elemeznünk kell a *társadalmi tér* tartalmát.

Ezen a ponton eljutunk az értekezés másik alapkérdéséhez, nevezetesen a tér, a terek meghatározásához. A szerző azt a korszerűnek tartott nézetet vallja, amely szerint a dolgok (tételek) generálják a teret (relativista felfogás); illetve a különböző tartalmú tételek különböző tereket hoznak létre. (Ezzel szemben az ún. abszolutista szemlélet mintegy tartálynak tekinti a teret, amelyben a különböző dolgok passzív módon helyezkednek el.) A térbeliség lényege a tételek egyenlőtlensége és rendezettsége, ami – egy oldalról – azt jelenti, hogy egyazon tételek belső tartalma más helyen nem ugyanaz.

A *relativista tételek* kiemelése, előnyben részesítése tisztán elméleti konstrukció; nincs ugyanis utalás a gyakorlati hatásokra. Következetes keresztülvitele egy sor korábbi és újabb regionális modellt alkalmazhatatlanná tenne, mert azok tényezői nem felelnek meg az említett kritériumoknak (főként az elhelyezkedéstől függő belső másságnak). Tarthatatlanná válnék pl. tartalmilag homogén terek, illetve azonos tulajdonságú társadalmi-gazdasági szereplők feltételezése. További vizsgálatok alapján dönthető el, hogy földi ("mezo"-) világunk euklideszi terét milyen feltételek mellett és milyen vizsgálati körökben lehet felváltani korszerűbb tételekkel.

A teret illető további megjegyzés a társadalmi tér fogalmát illeti. Ez az egyik legfőbb alapkérdés, azért is, mert a disszertáns szerint a regionális tudomány tárgya a társadalmi tér (elemeivel és viszonylataival). Különböző terekről találunk említést a dolgozatban (természeti, gazdasági, társadalmi, politikai stb.) (37. o.). A korábbi definíció alapján feltételezhetjük, hogy a természeti teret természeti elemek, a társadalmi társadalmi elemek (emberek, embercsoportok és viszonyaik) stb. generálják. A szerzőnek a társadalmi teret illető felfogása azonban mintha eltérne attól, ami logikailag a korábbiak alapján kikövetkeztethető. Emellett nem is ad

egyértelmű, direkt definíciót a társadalmi tér általa vallott tartalmáról. Ehelyett különböző utalásokat találunk, mint pl. "A társadalmi tér azonban anélkül is osztott, hogy valakik, például a tudományos kutatók vagy az államigazgatási, statisztikai szakemberek, politikusok *felosztanák*, határokkal tagolnák. A társadalom természeti környezetét a legnyilvánvalóbban osztják meg, teszik inhomogénné a domborzati elemek, a vízfolyások, a szűkebben vett társadalmi teret az építmények, a települések, a népcsoportok, a nyelvek, a civilizációk" (15-16. o.). Másutt azt olvashatjuk, hogy "A külső és a belső tér fogalmának bevezetésével elkerülhetjük azt a csapdát, hogy a földrajzi illetve a társadalmi teret szembe állítsuk egymással ... azaz a földrajzi teret ne tekintsük a társadalmi térhez tartozónak" (40. o.).

Ha az opponens jól értelmezi az idézett szövegrészben foglaltakat, akkor *Nemes Nagy József* a társadalmi tér fogalmába tartozónak tekinti a *természeti és a művi környezetet*, valamint a *társadalmat*. Így meglehetősen összetett tér jön létre, amelyet fogalmilag az egyik összetevővel (a társadalmival) azonosít. (Ugyanis a társadalmi teret – a korábbi megfogalmazás szerint társadalmi- és nem természeti stb. elemek hozzák létre.) E koncepcionális ugrásra nem kapunk magyarázatot. Ennek hiányában e térfelfogáshoz - első közelítésben - két megjegyzés kívánkozik. Először: azon túl, hogy ellentmond a terekről (a 37. oldalon) elmondottaknak, fogalmilag az abszolutista térfelfogáshoz áll közelebb (amelyet a szerző elavultnak tart), mivel a természeti teret nem társadalmi, hanem természeti térelemek generálják, amelyben a társadalom (mintegy tartályban) elhelyezkedik. Másodszor: a társadalmi tér ilyen komplex felfogása összezavarja a különböző tudományágak kompetenciáját; csak egyet kiemelve: az épített terek (a települések fizikai állaga, a hálózatok stb.) létrehozását elveszi az építészet- stb. tudománytól és a társadalomtudományok hatáskörébe utalja. Ilyen szempontból közelítve is indokolható a természeti tér mellett a művi tér (környezet) önálló kezelése is.

Végül szintén a térfogalmat illető kardinális kérdés a *külső és a belső tér* megkülönböztetése. Ehhez logikai kiindulás a térfogalom általánosítása. A disszertáns nemcsak azt tételezi, hogy a tér jellemzői az egyenlőtlenség és a rendezettség, hanem azt is, hogy mindazon társadalmi szféra is, amely nem lokalizálható ugyan, de rendelkezik az egyenlőtlenség és rendezettség sajátosságával, térbeli, mégpedig ún. "belső térbeli" szféra. Emaz eredeti gondolat kétségtelenül lehetőséget ad bizonyos összefüggések szemléletesebb magyarázatára, ugyanakkor kérdésessé teszi a tér fogalmának ilyen kiterjesztését, pl. a gazdaság ágazati eltéréseire és rendezettségére, a társadalom különböző szempontú tagoltságára stb. Ilyen alapon, pl. a társadalmi jelenségek eltérő aggregátumai szerint a vizsgálótól függő, szubjektív belső terek képződhetnek, ami kevéssé egyeztethető össze az eredeti térfogalommal. A felhozott példák nem teljesen meggyőzőek. A gazdaság szereplői (vállalatok stb.) térbeni különbözőségük (eltérő profil, hatékonyság stb.) és lokális rendezettségük által valóságos ("külső") teret generálnak, amely csak erőltetetten nevezhető belső térnek (tézisek, 6. oldal). Ezek a problémák a szerző konstruktív törekvésének hatását, hogy elméleti háttérrel hozzon létre a térbeliség magyarázó erejének érzékeltetésére, némileg csökkentik.

Nemes Nagy József szellemes megoldást, illetve modellt ajánl a térbeliség magyarázó erejének számszerűsítéséhez. 166 városra olyan regressziós egyenletet szerkeszt, amelyben az adott függő változót (parlamentari választásokon részt vevők

aránya, külföldiek vendégéjszakái, iparosodottság stb.) három térbeli függő változó (nevezetesen az adott város földrajzi koordinátái, távolsága Budapesttől és a legközelebbi várostól), valamint a regresszió hibatagja függvényében írja le. A független változók tehát lényegileg távolsági paraméterek; a hibatag jelzi az egyéb (nem térbeli) tényezők hatását a függő változó alakulására.

A számítások elvégzése alapján a szerző bizonyos következtetéseket von le, amelyek egy része megegyezik más forrásokból származó ismeretekkel, más része azonban meglepő és kételyt ébreszt a modell ilyen célú alkalmazását illetően. Az értekezés 33. oldalán a következőket olvashatjuk: "Nem mutatható ki explicit térbeliség két, a múltban központi szerepet játszó területfejlesztési indikátorban, az iparosodottságban és a közmuólló mutatójában. Ez annyit jelent, hogy bár mindkét mutató szóródik a városok között, de a szóródásnak nincsenek a térparaméterekkel megfogható tényezői. Ez a tény is jelzi, hogy aligha lehet e két tényező (iparosodottság, közmuóllás) a mai regionális politikában kiemelt szerepű."

A modell, pl. az *iparosodottságot* nem a tényleges társadalmi-gazdasági térelemek által generált tér hatásai alapján magyarázza, hanem a városokat, adott jellemzőjükkel a geometriai térben helyezi el. Olyan következtetés tehát megengedhető, hogy az iparosodottságot a tér távolsági paraméterei nem magyarázzák, olyan azonban kevésbé, hogy az iparnak nem lehet jelentős szerepe a mai területfejlesztési politikában. Indokolt megjegyezni, hogy az egykori *Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében* az 1960-as évek végén készültek olyan modellek, amelyek vállalatonként és megyénként számszerűsítették az ipar hatékonyságát befolyásoló környezeti (munkaerő-infrastrukturális stb.), tehát a valóságos társadalmi-gazdasági tér által nyújtott feltételeket (*OT Tervgazdasági Intézet Közleményei* 1971. 2. sz.).

A terek felosztása a térelmélet és a területi társadalmi beavatkozás (területi politika) egymásba ható szférája; a korrekt és széles spektrumú áttekintésben viszont alig jut hely a területi (földrajzi) munkamegosztásnak. A szerző a *munkamegosztást* egyértelműen a *tér vertikális felosztásához* köti, kijelentve, hogy "a vertikális felosztás a társadalmi munkamegosztás alapsémája" (64. o.). Abban a megállapításban, hogy a vertikumok csak teljes rendszerként működhetnek, a disszertánsnak a belső és a külső tér kapcsolatát illető nézete tükröződik. Az a körülmény viszont, hogy gyakorlatilag a lokalizált vertikumok egyes lépcsői hiányoznak, a térnek bizonyos horizontális felosztásával (területi specializáció) jár együtt. Emellett megkülönböztethetők a horizontális (területi) munkamegosztás más esetei is. Ilyennek tekinthető a piac (a tér) felosztása az azonos árut előállító vállalkozók (termelők) között. Ezt a folyamatot a szerző a Térkapcsolatok fejezetben, mint a térbeli egymásrahatás egy megnyilvánulását említi. A 131. oldalon egyebek mellett a következőket olvashatjuk: "Egyrészt a nagyon eltérő adottságokat kívánó társadalmi tevékenységek térbeli eloszlásában figyelhető meg "távolságtartás", s eredményez jellegzetes térbeli specializációt, munkamegosztást, térfelosztást, másrészt az azonos tevékenységeket végzők is felosztják a teret (lásd a kereskedelem, a kisvállalkozások piackörzeteit)". A területi specializáció említése azonban nem szünteti meg a területi munkamegosztás szűkre szabott tárgyalásából adódó hiányérzetet.

A lényegi kérdéseket érintő észrevételeken túl több olyan, kisebb jelentőségű megjegyzés is adódik, amelyek szemléleti, értelmezési stb. különbségekre vezethetők vissza. Néhány példa az általam vitathatónak tekintett megállapításokra:

- "a földrajz egyedül képes az összes tértudomány közül elvégezni: *a természet és a társadalom térbeli kölcsönhatásának vizsgálatát*" (6. o. 3. bek.)
- "A településföldrajz *Thünen, Weber, Christaller, Lösch* neve által fémjelzett klasszikus német vonala..." (119. o. 1. bek.) stb.

Ezekre részletesen nem térek ki, mivel az értekezés fő gondolatmenete, eredményei szempontjából közömbösek.

Összegezve: Nemes Nagy József időszerű témát választott és dolgozott ki. A munka a felértékelődő regionális szemlélet és gyakorlat fokozódó elméleti igényeinek kielégítéséhez járul hozzá. A disszertáns szemléleti újításai, módszertani ajánlásai, a regionális tudományos ismereteket és eszköztárat számottevően gazdagítják. Korábbi ismeretek szintéziséből és továbbviteléből eredő térelméleti tézisei hiányt pótolnak. Egyes megállapításai részben szemléleti alapon vitathatók, részben azért, mert egy munka keretében nincs mód az újszerű tézisek következményeinek teljes mélységű áttekintésére. A vitatható pontok egyben további kutatási feladatokat is megjelölnek. A munka hiteles adatokat tartalmaz; a disszertáns a kandidátusi fokozat megszerzése óta elméleti és gyakorlati munkásságával, amelynek általánosítható eredményeit a jelen értekezésben foglalta össze, a regionális tudomány szakot eredeti eredményekkel gyarapította. Ennek alapján *javaslom Nemes Nagy Józsefnek az MTA doktora cím megadását.*